

ОПЕРАЦІЯ «ЛЕГЕНДОВАНЕ КРАЙОВЕ БЮРО»: ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ЩОДО СВИДКІВ ЄГОВИ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття, в основі якої лежать нещодавно розсекречені документи з архівів Служби безпеки України (СБУ), присвячена висвітленню антирелігійної діяльності радянських спецслужб, зокрема спробам поставити під контроль незареєстровані релігійні групи шляхом вербування керівників або звичайних вірян і впровадження секретних агентів у релігійне середовище. Автор докладно описує операцію «Легендоване крайове бюро» – одну з фаз операції «Терміти», спрямованої проти організації свідків Єгови в Радянському Союзі. Операцію було розпочато українськими спецслужбами в 1951 році, через кілька місяців після масової депортації свідків Єгови із західних областей Союзу Радянських Соціалістичних Республік, та призупинено в 1954 році, незабаром після смерті Й. Сталіна та реорганізаційних реформ органів безпеки. Розкриті мета та перебіг операції, її несподівані наслідки чи «побічні ефекти»: Міністерство державної безпеки – Комітет державної безпеки мимоволі сприяли відновленню громад і комунікації «Свідків Єгови» – релігійної організації, забороненої та переслідуваної протягом усього радянського періоду. Органи безпеки, які впроваджували свою агентуру в організацію та її керівництво, постачали агентів (забороненою) релігійною літературою, друкарськими верстатами та машинками, фактично ставали релігійним ресурсом для віруючих. Адже саме агентура налагоджувала зв'язки між громадами і фактично сприяла поширенню релігійного знання в умовах, коли будь-які інші форми комунікації між вірянами були зруйновані внаслідок масових репресій і депортацій.

На думку автора, ця розробка Комітету державної безпеки стала однією з перших та, по суті, невдалою спробою використати організацію свідків Єгови в цілях радянської контррозвідки.

Ключові слова: свідки Єгови, операція «Терміти», «Легендоване крайове бюро», антирелігійна діяльність, МГБ – КГБ.

Tatyana Vagrameko

OPERATION “COVERT REGIONAL BUREAU”: ACTIVITIES OF THE SOVIET SECURITY SERVICES AGAINST JEHOVAH’S WITNESSES IN POST-WORLD WAR II UKRAINE

The article, based on recently declassified documents from the archives of the Security Service of Ukraine (SBU), focuses on the anti-religious activities of Soviet security services, particularly their efforts to put under control unregistered religious groups by recruiting leaders or ordinary believers as informers and infiltrating secret agents into religious communities. The author reconstructs the secret operation “Covert Regional Bureau”, which was one of the phases of the larger operation “Termites” against the Jehovah’s Witnesses in the Soviet Union. The operation was launched by the Ukrainian security services in 1951, a few months after the mass deportation of Jehovah’s Witnesses from the western regions of the USSR, and suspended in 1954, shortly after the death of Stalin and the reorganization reforms of the security agencies. The article examines the purpose of the operation, its course, and its unexpected consequences or “side effects”, in which the MGB – KGB unwittingly contributed to the restoration of the communities and networks of Jehovah’s Witnesses, a religious organization that had been banned and persecuted throughout the Soviet era. By infiltrating their agents into the organization and its leadership, and supplying them with forbidden religious literature, printing presses and typewriters, the security agencies effectively became an unintended religious resource for the believers. In fact, the agency established connections between communities and inadvertently contributed to the spread of religious knowledge at a time when all other forms of communication between believers were destroyed due to mass repression and deportations.

The author argues that the secret operation “Covert Regional Bureau” was, in fact, one of the first and essentially unsuccessful attempts to use the Jehovah’s Witnesses organization as a channel for Soviet counterintelligence.

Key words: Jehovah’s Witnesses, operation “Termites”, “Covert Regional Bureau”, anti-religious activity, MGB – KGB.

Актуальність. Тема релігійних переслідувань і діяльності радянських спецслужб проти свідків Єгови в післявоєнний період залишається важливою й актуальною в контексті дослідження взаємодії між релігійними організаціями та тоталітарними державними структурами. Вивчення масових репресій, що почалися незабаром після закінчення

Другої світової війни в західних областях України, дає можливість краще зрозуміти стратегії та методи радянського режиму в боротьбі з релігійними рухами, що перебували поза офіційним контролем, зокрема свідками Єгови.

Ця релігійна організація була об’єктом підвищеної уваги з боку радянських спецслужб, що активно

переслідували її, здійснювали арешти, обшуки й інші форми тиску з метою ліквідації діяльності свідків Єгови. Історія масових арештів, обшуків і двох депортацій свідків Єгови (у 1941 та 1951 рр.) з України, Молдови, Білорусі, Латвії, Литви й Естонії була детально висвітлена в науковій літературі, архівах організації «Свідки Єгови», а також у мемуарах її послідовників¹. Ці документи та свідчення розкривають не тільки масштаби репресій, а й глибокі соціально-психологічні наслідки для членів громади, яких переслідували за релігійні переконання. Але значно менш дослідженою є тема того, як радянські органи безпеки намагалися впровадити свою агентуру в підпільну організацію свідків Єгови. Дані, отримані з недавно розсекречених архівів Служби безпеки України (далі – СБУ), відкривають нові перспективи для дослідження механізмів і методів, які радянські спецслужби застосовували для проникнення в підпільні організації, вербування лідерів і членів громад для збору інформації та проникнення агентів у релігійне середовище. Діяльність агентів у рядах свідків Єгови залишалася надзвичайно секретною, але такі спроби мали значні наслідки як для внутрішньої структури організації, так і для відносин між релігійними спільнотами та радянською владою. Окрім того, ці процеси відкривають нові перспективи для дослідження взаємодії радянських спецслужб із релігійними рухами, яким було відмовлено в реєстрації та які перебували поза офіційним контролем, тобто були нелегальними в СРСР.

Секретна операція 1951–1954 рр., що є в центрі уваги цього дослідження, була однією з перших спроб (після сталінського Великого терору) змінити тактику радянських спецслужб – від прямого тиску та відкритих репресій ідеологічного супротивника до більш витончених технологій державного контролю.

Ступінь дослідження і методологія. В основі дослідження лежать нещодавно розсекречені документи з архівів СБУ, що стосуються періоду 1950-х рр. У центрі уваги – чотири томна літературна справа ««ЛКБ» (Легендоване краєве бюро) свідків Єгови». Для реконструкції історії секретної операції також використовуються архівні справи щодо депортації свідків Єгови в 1951 р. (фонд 42), фрагменти слідчо-спостережних справ, знайдених у документах 2-го та 4-го управлінь Міністерства державної безпеки

(далі – МДБ) – Комітету державної безпеки (далі – КДБ) (фонди 1 і 2), кримінальні справи репресованих вірян (реабілітованих (фонд 6) і не реабілітованих (фонд 5)), нормативно-розпорядчі документи (фонд 9) і друковані видання МДБ – КДБ для внутрішнього користування (фонд 13).

Незважаючи на те, що архіви СБУ, що стосуються радянського періоду, розсекречені та доступні для дослідників, матеріали секретних операцій і особисті справи агентури практично не збереглися, особливо щодо періоду холодної війни. Більшість особистих справ агентів та інформаторів було знищено ще в середині 1960-х рр. (коли їх замінили на картотеку), а слідчо-спостережні справи, агентурно-оперативні розробки та справи-формуляри 5-го управління (з боротьби з ідеологічною диверсією) були практично цілком знищені в 1990–1991 рр. Літературна справа «ЛКБ» була збережена завдяки тому, що вона потрапила до колекції щорічних звітів 4-го управління (фонд 2), яке в Україні в основному відповідало за боротьбу з українським націоналістичним підпіллям.

Мета. Ця стаття присвячена реконструкції однієї із секретних операцій, що проводилася в рамках агентурної справи під кодовою назвою «Терміти». На підставі аналізу архівних матеріалів автор має намір показати перебіг і несподівані наслідки секретної операції під кодовою назвою «Легендоване краєве бюро». Стаття має розвінчати брехню, яку поширював КДБ у своїх щорічних звітах, коли заявляв, що Комітет країни «єговістів» (основний керівний орган свідків Єгови на території Радянського Союзу) перебував під їхнім контролем через так званих агентів впливу. Завдання цих агентів полягало в упровадженні в організацію релігійної політики, узгодженої з радянською владою, а також у забезпеченні збору інформації та проникненні агентури в релігійні громади по всьому Радянському Союзу. Важливо зрозуміти, як підпільні релігійні організації змогли відновити свою діяльність, незважаючи на спроби радянських спецслужб їх ліквідувати, а також через внутрішні суперечності та непередбачувані наслідки застосованих ними тактик.

Основний виклад. Невдовзі після закінчення Другої світової війни радянська влада розпочала масові репресії проти свідків Єгови в західних областях України. Операцію «Легендоване краєве бюро» було розпочато українськими спецслужбами в 1951 р., через кілька місяців після масової депортації свідків Єгови із західних областей СРСР, і призупинено в 1954 р., незабаром після смерті Й. Сталіна та реорганізаційних реформ органів безпеки. Метою спецоперації було вербування членів підпільної організації свідків Єгови та впровадження агентури, а також створення легендованого крайового бюро (керівного органу свідків Єгови в СРСР на той час).

¹ Бережко К. Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945–1951 рр.). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2011. № 2. С. 255–265 ; Бережко К. Масові релігійні репресії в Україні: операція «Північ». *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 162. С. 102–104 ; Іваненко С. О людях, ніколи не расстающихся с Библией. М. : Арт-Бизнес-Центр, 1999 ; Baran E. Dissent on the Margins: How Soviet Jehovah's Witnesses Defied Communism and Lived to Preach About It. Oxford University Press, 2014 ; Голько О. Загартовані в Сибіру. Добрірка розповідей та архівних документів, зібраних вченим-архівістом, живим свідком багатьох описаних подій. 2 вид. Львів : Піраміда, 2014. С. 170–194 ; Голько О. Сибирський маршрут. 3-є изд. М. : Библист, 2007.

Секретний план полягав у тому, що спецслужби мали очолити рух свідків Єгови в Радянському Союзі, перехопити їхні канали зв'язку із закордонними представництвами та впровадити своїх агентів у міжнародний керівний комітет свідків Єгови, розташований на той час у Брукліні. «Товариство Вартової башти, Біблії і Трактатів» (Watch Tower Bible and Tract Society, офіційна назва головного управління свідків Єгови) зрештою мало стати каналом радянської контррозвідки.

«Агентурні розробки» радянських спецслужб щодо релігійних організацій були типовою тактикою в радянській релігійній політиці післявоєнного періоду. Незаконні релігійні групи ставали особливим об'єктом численних регіональних і централізованих агентурних справ. З відкриттям архівних документів Служби безпеки України за радянський період історики отримали доступ до матеріалів агентурних розробок і справ оперативних перевірок п'ятидесятників (агентурна справа УРСР «Пророки»), адвентистів-реформістів (агентурна справа УРСР «Оракул»), істинно-православних християн (справи «Скит» і «Христодули»), іоаннітів (агентурна справа «Острів») тощо². Метою цих розробок і перевірок було виявлення церковних лідерів і керівників релігійних груп, упровадження таємних співробітників і вербування агентів із числа віруючих із подальшим «розкладом релігійного підпілля» або об'єднанням нелегалізованих груп з офіційними організаційними структурами релігійних конфесій.

Подібно до випадку зі свідками Єгови, описаному в цій статті, для багатьох конфесійних груп оформлювалися різні централізовані управління (у хрущовський період ця політика зазнала критики). Ці легальні структури створювалися, фінансувалися та контролювалися радянськими інстанціями, де просувалося лояльне керівництво, яке часто використовувалося в зовнішньополітичних іграх Радянського Союзу. Окрім більш відомої «парасолькової» організації – Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (далі – ВРЄХБ), яка мала на меті уніфікувати всі пізньопротестантські рухи, були зроблені спроби створення організаційної структури старообрядців-безпопівців, засновані всесоюзні

адміністративно-релігійні центри адвентистів сьомого дня, старообрядців-рогожців, мусульман, юдеїв, а також формалізовані об'єднання буддистів³. Однак, як показує історія агентурної справи, що розглядається в цій статті, радянські спецслужби могли використовувати агентурні розробки і для інших цілей. Не ставлячи за мету приєднання свідків Єгови до формальної організаційної структури, спецслужби планували створити легендований керівний центр, про який не знала навіть Рада у справах релігійних культів (усі документи щодо створення цього центру були під грифом «цілком таємно»). Цей центр планувалося використовувати безпосередньо в зовнішній розвідці. Кінцевою метою операції було впровадження своїх агентів впливу до керівного органу свідків Єгови у США. Агенти, проведені до Брукліна, мали впливати на політику Товариства Вартової башти й особисто його президента Натана Норра щодо Радянської держави. Отже, через перехоплені канали зв'язку між Усесвітнім центром і організацією свідків Єгови в Радянському Союзі спецслужби планували не лише встановити контроль над вірянами, а й використовувати складну організаційну структуру свідків Єгови в міжнародних відносинах.

Якщо судити із фрагментів агентурних справ наступного періоду (1960–1970-ті рр.), КДБ частково вдалося вплинути на міжнародну релігійну політику Товариства Вартової башти. Так, наприклад, у 1962–1964 рр. Усесвітній центр переглянув тлумачення 13-го розділу Послання апостола Павла до римлян, який є основоположним у неконформістській політиці свідків Єгови: «Всяка душа нехай буде покірна вищим владам, бо немає влади, яка не від Бога; існуючі ж влади від Бога встановлені». Раніше віруючі вважали, що «вищі влади» – це влада Бога, але у випуску журналу «Вартова башта» за 1962 р. стверджувалося, що «вищі влади» – це земні уряди. Чи був цей політичний крок Усесвітнього центру Вартової башти зроблений під впливом агентів, упроваджених у Бруклін (як стверджували радянські спецслужби), невідомо, але ці зміни призвели до тривалого та болісного розколу серед радянських свідків Єгови.

Повертаючись до післявоєнних років, секретна операція «Легендоване краєве бюро» (далі – ЛКБ) стала першою та, по суті, невдалою спробою використати організацію свідків Єгови в міжнародних відносинах СРСР. Операція мала і несподівані наслідки та «побічні ефекти» усередині країни, бо МДБ – КДБ мимоволі сприяли відновленню громад

² Коротяев О. П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ – МДБ за часів пізнього сталінізму (1944–1953). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія «Історія». 2020. № 33. С. 55–65 ; Веденеев Д. Атеисты в мундирах: советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. М. : ООО «ТД Алгоритм», 2016 ; Trigub O. Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in A Protestant Environment (1945–1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41 (4). URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/7/>; Vagrameenko T. Visualizing Invisible Dissent: Red-Dragonists, Conspiracy and the Soviet Security Police. *The Religious Underground and the Secret Police in Communist and Post-communist Central and Eastern Europe* / Ed. by J. Kapáló, K. Povedák. Routledge, 2021. P. 60–82.

³ Савинский С. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии. Санкт-Петербург, 2001. Т. 2. 1917–1967. С. 192 ; Белякова Н. О попытке создания организационной структуры у старообрядцев-беспоповцев Прибалтики в 1940-е гг. *Латвийские староверы: исторический опыт сохранения идентичности* : сборник статей. Рига, 2014. С. 247–262.

і комунікації свідків Єгови, які як релігійна організація були заборонені та переслідувались протягом усього радянського періоду. Органи безпеки впроваджували свою агентуру в організацію та її керівництво, постачали агентів (забороненою) релігійною літературою, друкарськими верстатами та машинками, фактично ставали релігійним ресурсом для віруючих. Адже саме агентура налагоджувала зв'язки між громадами і фактично сприяла поширенню релігійного знання в умовах, коли будь-які інші форми комунікації між вірянами були зруйновані внаслідок масових репресій і депортацій.

Свідки Єгови в радянській Україні

Якщо до війни на території Радянського Союзу проживало лише кілька сотень свідків Єгови, то після окупації польських територій у 1939 р. у країні опинилося понад 6 000 членів так званого Товариства Вартової башти, які мешкали переважно у Східній Галичині, Північній Буковині та Бессарабії, а також у Білорусі та балтійських республіках. Спільноти поступово зростали, до кінця 1940-х рр. на західних територіях Радянського Союзу проживало майже 8 000 свідків Єгови, здебільшого українських, польських і румунських селян, які створили одну з найскладніших підпільних організацій у країні.

Їхня мережа добре організованих відділів, груп і осередків, система бункерів, сховищ, підпільних друкарень, операцій з увезення літератури, мережа зв'язкових і кур'єрів із кодовою комунікацією відрізняли їх від інших релігійних організацій, що існували тоді в Радянському Союзі. Радянська пропаганда, своєю чергою, малювала картини змови, зображала свідків Єгови як посібників американського імперіалізму або звинувачувала їх у співпраці з українськими націоналістичними організаціями (ОУН і УПА), попри основоположний принцип політичного нейтралітету та невтручання, якого дотримувалися свідки Єгови.

Узагалі, Україна часто називалася Біблійним поясом Радянського Союзу, оскільки тут були одні з найбільш численних протестантських громад, особливо баптистських⁴. Багато із цих громад були оголошені поза законом у Радянському Союзі. Деякі релігійні групи не могли або не бажали проходити складну бюрократичну процедуру реєстрації своєї діяльності, тому йшли в підпілля та функціонували нелегально. Ці організації, що дістали назву «секти», потрапляли під негласну юрисдикцію радянських спецслужб. Уповноважені представники Ради у справах релігійних культів регулярно надсилали звіти про діяльність нелегальних релігійних груп у місцеві відділи МГБ та КДБ і фактично не могли ухвалювати жодних рішень щодо незареєстрованих груп без погодження з органами.

Проте досить мало відомо про оперативну діяльність і секретні операції радянських спецслужб щодо релігійного підпілля, що ускладнюється практичною недоступністю архівів радянських спецслужб у Росії. Часто залишаються прихованими повсякденні практики та стратегії нелегальних релігійних груп в умовах постійного спостереження, контролю та спроб вербування з боку таємної поліції. Дослідники іноді обмежуються простою констатацією факту існування широкої мережі секретних співробітників та інформаторів у керівництві релігійних організацій без детального аналізу того, як відбувалися вербування, у чому полягало співробітництво, як це впливало на релігійне життя простих вірян⁵. Як пише історик А. Савін, широкомасштабне вербування агентів та інформаторів як серед православного духовенства, так і серед керівників протестантських організацій розпочалось задовго до холодної війни. З дотриманням принципу «поділяй та володарюй» (який у післявоєнний період змінився на принцип «об'єднуй і володарюй») влада організовувала розколи всередині церков, вербувала релігійних лідерів і компрометувала незгодних. А. Савін наводить слова діяча ЧК-ОГПУ М. Лаціса про необхідність вербування та переваги «заагентування» перед репресіями: більш ефективно не розстрілювати «попа», що засуджує з амвона радянську владу, а вербувати його, щоб він говорив, що ця влада від Бога⁶. Та ж політика діяла щодо протестантських керівників, багато з яких ставали секретними співробітниками спецслужб. Так, наприклад, у 1933 р. баптистський союз очолили два агенти НКВС під кодовими іменами Советский і Бобров. До їх розкриття та подальшого арешту в 1935 р. діяльність легально існуючих протестантських громад перебувала під контролем НКВС⁷. А. Савін порівнює цю стратегію політичної мімікрії з концептом Джеймса Скотта «зброя слабких» або з «малими угодами» Джеймса Міллара: політичні компроміси дозволяли релігійним організаціям не лише легально функціонувати, але і просто виживати⁸.

⁵ Горбатов А. КГБ и религиозные организации. *Вопросы истории*. 2008. № 6. С. 128–132; Маслова И. «Ватиканское направление»: из истории секретных операций КГБ. *Религия и право*: информационно-аналитический журнал. 2005. № 2. С. 11–14; Смыкалин А. Идеологический контроль и Пятое управление КГБ СССР в 1967–1989 гг. *Вопросы истории*. 2011. № 8. С. 30–40.

⁶ Савин А. Сотрудничество с тайной полицией как специфическая форма политической адаптации верующих в советском государстве (1920–1940-е гг.). *Вестник Омского университета*. Серия «Исторические науки». 2014. № 3/3. С. 39–40.

⁷ Там само. С. 44.

⁸ Савин А. «Многие даже не допускали мысли, что сектант может быть честным человеком»: «Брежневский поворот» в антирелигиозной политике и российский протестантизм (1964–1966). *Вестник Тверского государственного университета*. Серия «История». 2016. № 4. С. 59–75.

⁴ Catherine W. *Communities of the Converted: Ukrainians and Global Evangelism*. New York: Cornell University Press, 2007. P. 1.

Такі «малі угоди» політичної мімікрії були неприйнятні для свідків Єгови, головним чином через їхній основоположний теократичний принцип і апокаліптичний мілленаризм (згідно з яким будь-який світський уряд приречений на знищення під час апокаліпсису). За винятком двох спроб у 1949 і 1957 рр., свідки Єгови більше не намагалися зареєструвати свою організацію в Радянському Союзі. Навіть більше, будь-які форми участі в політичному чи соціальному житті держави вважалися відступництвом від віри і каралися виключенням порушника із зібрання віруючих. Свідки Єгови відмовлялися служити в Радянській армії, не брали участі в державних виборах, не вступали до комуністичної партії та її молодіжних організацій, відмовлялися вступати до колгоспів, віддавати честь національному прапору, співпрацювати з таємною поліцією і поготів. Це були принципи їхньої віри, вони мало узгоджувалися з радянською ідеологією. У своєму служінні вони проголошували побудову теократичної держави в часи тисячолітнього царства Христа⁹. Незважаючи на те, що свідки Єгови стали частиною релігійного підпілля в Радянському Союзі разом із багатьма іншими деномінаціями та релігійними течіями, вони відрізнялися від усіх інших. На відміну від вірян Української греко-католицької церкви (найчисленнішої підпільної церкви)¹⁰, свідки Єгови не мали церковної структури, а являли собою просвітницьку організацію, або товариство¹¹. На відміну від євангельських християн і баптистів, вони створили чітко організовану ієрархічну структуру організації, звану «теократичним правлінням». Керівна рада Товариства Вартової башти, розташована у США, здійснювала контроль через свої філії в різних країнах із призначеними комітетами країн. Після входження західних територій до складу СРСР радянські свідки Єгови ще кілька років не мали свого комітету країни і підпорядковувалися польському комітету (Східноєвропейський філіал), тому в 1950-ті рр. керівний орган свідків у Західній Україні називався краєвим бюро (або краєвий комітет), пізніше отримав статус комітету країни і контролював діяльність вірян, які проживали на території всього Радянського Союзу. Підвідомча територія була розділена на округи (стрєфи), із призначеним старійшиною (слугою); округи були поділені на відділи (групи) і низові осередки з 10–20 осіб (обводи та килки), у кожному з яких призначався свій старійшина/слуга. Окрім того, в організації свідків

Єгови існував інститут кур'єрів, зв'язкових і роз'їзних проповідників (так званих голосителів і піонерів), які відповідали за комунікацію всередині організації, поширення релігійної літератури, а також пересилання місіонерських звітів вищим інстанціям у межах організації.

Структура була транснаціональною: краєве бюро в СРСР – комітет Східноєвропейського філіалу в Лодзі – комітет Західноєвропейського філіалу в Берні – керівний комітет у Брукліні (пізніше в Пенсильванії). Протягом усього періоду холодної війни свідки Єгови в Радянському Союзі не втрачали контактів з вищими філіалами за кордоном, надсилали їм щомісячні місіонерські звіти й отримували релігійну літературу від Товариства. Як зазначає історик Емілі Баран, у випадку зі свідками Єгови радянська держава мала справу із цілком реальною (а не уявною, як це часто було в радянський період) підпільною організацією. Не було жодної потреби приписувати їм правопорушення: свідки Єгови очевидно і неодноразово порушували радянські закони, незаконно перетинали кордони, увозили контрабандою релігійну літературу та проповідували про майбутнє знищення Радянської держави¹².

Свідки Єгови не мали священства та духовенства – основної мішені в агентурній роботі спецслужб. На кожному щаблі організації був призначений старійшина, або слуга, який здійснював контроль за діяльністю своєї групи, відповідав за своєчасну поставку релігійної літератури і складав щомісячні та річні місіонерські звіти. Однак і слуги груп, районні наглядачі та кур'єри часто змінювались, щоб забезпечити організацію від спроб вербування та впровадження агентів. Можна припустити, оскільки основне керівництво свідків Єгови перебувало за кордоном, це знімало проблему «заагентурювання» або інфільтрації керівних постів організації. Однак це було не так.

Радянські спецслужби досить швидко вивчили всі характерні особливості свідків Єгови, їхню місцеву та міжнародну організацію, а також конспіративні практики. Уже в документах середини 1940-х рр. радянські органи надають повний і детальний опис побудови організації свідків Єгови як на території Радянського Союзу, так і за кордоном, кількість і склад стрєф і груп в Україні, їхні канали комунікації із зарубіжними представництвами, практики призначення слуг, складання місіонерських звітів, а також канали перетину кордонів¹³. Навіть більше, саме міжнародна структура Тova-

⁹ Knox Z. Jehovah's Witnesses and the Secular World: From the 1870s to the Present. London : Palgrave Macmillan, 2018 ; Chrystides G.D. Jehovah's Witnesses: Continuity and Change. New York : Routledge, 2016.

¹⁰ На момент її формальної ліквідації в 1946 р. Українська греко-католицька церква налічувала 4 єпархії, понад 2 400 священників та близько 4 мільйонів вірян. Bociurkiw B. Ukrainian Churches under Soviet Rule : Two Case Studies. Cambridge, Mass. : Harvard University press, 1985. P. 89–90.

¹¹ Іваненко С. О людях, нікогда не расстающихся с Библией. М.: Арт-Бизнес-Центр, 1999.

¹² Baran E. Dissent on the Margins: How Soviet Jehovah's Witnesses Defied Communism and Lived to Preach About It. Oxford University Press, 2014. P. 49.

¹³ Детальніше про практику перетину кордону та кур'єрську службу свідків Єгови в радянський період див.: Голько О. Загартовані в Сибіру. Добірка розповідей та архівних документів, зібраних вченим-архівістом, живим свідком багатьох описаних подій. 2 вид. Львів : Піраміда, 2014. С. 170–194.

риства Вартової башти стала об'єктом уваги радянських спецслужб, а саме відділу контррозвідки – як покаже історія, МГБ – КГБ розробляли план із використання міжнародної організації свідків Єгови у своїх шпигунських іграх з американськими спецслужбами.

Теократичне служіння та принципи політичного нейтралітету і невтручання свідків Єгови робили їх надзвичайно складним об'єктом агентурних розробок спецслужб. Водночас ці фундаментальні принципи віри ускладнювали сам факт співпраці та доносительства, робили цю тему вельми болючою для самих вірян, які жили в умовах тоталітарного контролю з боку держави. Незважаючи на жорсткі теократичні принципи, факти співпраці із властями та спецслужбами не були поодинокими серед свідків Єгови, про це знали багато людей. Як показує аналіз історичних джерел, не завжди пособництво владі призводило до виключення віруючого із громади. Тоді, у складні та небезпечні 1950-ті рр., були місця для сумнівів, страху, брехні, але також і для компромісів і прощення. Переживаючи трагічні моменти репресій і депортацій, під загрозою арешту та тривалих термінів ув'язнення, вірянам доводилося пристосовуватися до соціальних реалій і шукати компроміси. Як пише Емілі Баран, не завжди можна було провести чіткі межі між опором і компромісом: «Навіть під час одного допиту та сама людина могла чинити опір, іти на компроміс і поступатися. Свідки проявляли особливу винахідливість і кмітливість у створенні безлічі стратегій поведінки на допитах»¹⁴. Іноді для того, щоб захистити організацію загалом, віряни йшли на деякі форми співпраці. Так, наприклад, у 1952 р. в результаті арешту групи свідків Єгови чекісти конфіскували щоденник Марії (Марини) Веретельник, члена (або секретаря) краєвого бюро. У наступні роки «щоденник Маринки» часто згадувався в документах українських спецслужб¹⁵.

Записи щоденника свідчили про те, що віруючі знали, хто співпрацює з органами, хто завербований. Вони вивчали дії й особистості самих співробітників органів і стежили за ними. Навіть більше, віруючі відправляли «своїх» вербуватися в агентурну мережу та писали фальшиві доноси, щоб заплутати слідство. Свідки Єгови також інсценували допити, тренуючись відповідати на запитання слідчих, щоб не розкрити важливу інформацію про релігійне життя та внутрішню організацію свідків Єгови¹⁶. Часто вони знали про ті чи інші секретні операції спецслужб. Усе це дозволяє говорити про

те, що у критичний період, коли на кону були життя та віра, між «опором» і «співпрацею» існували десятки відтінків сірого. Для виживання та збереження цілісності Товариства Вартової башти свідки Єгови виробляли альтернативні стратегії боротьби й адаптації в умовах репресій і тотального державного контролю. Незважаючи на це, історії співпраці та голоси секретних інформаторів замовчуються в офіційній історіографії як свідків Єгови, так і інших релігійних деномінацій, які пройшли через досвід радянських репресій. У політиці пам'яті ще не усвідомлено до кінця історії співпраці та той факт, що багато віруючих доносили один на одного.

Депортація та секретний план

«Я вижу по происходящим событиям 8.IV–1951 р., что это вложенный только ключ в замке к раскрытию дверей этого дела», – пише у своєму донесенні агент і водночас один із видних свідків Єгови¹⁷. 8 квітня 1951 р. – сумно відома дата операції «Північ», згідно з якою свідки Єгови, що проживали на західних кордонах Радянського Союзу, підлягали депортації¹⁸. Понад 6 300 віруючих разом із їхніми сім'ями були відправлені до Сибіру (переважно в Томську й Іркутську області).

Українська частина операції «Північ» проходила під кодовою назвою «Тройка» (депортації підлягали три категорії населення: «куркулі, андерсівці й іговісти»¹⁹. Натепер історія операції вже досить добре вивчена, зібрана значна джерельна база, що складається з архівних документів, а також з усної історії та спогадів очевидців подій²⁰. Однак мало відомо про те, що депортація була лише частиною великого плану.

З початком холодної війни свідки Єгови не випадково стали однією з головних мішеней українських спецслужб. Уже на початку 1950-х рр. МГБ

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2431. (Тут і далі в цитатах архівних джерел збережено оригінал російською – Т. В.).

¹⁸ Операція «Північ» включала депортацію свідків Єгови із західних кордонів СРСР, зокрема з України, Молдови, Білорусі, Латвії, Литви й Естонії; Одинцов М. Совет министров СССР постановляет: «Выселить навечно!». М. : Арт-Бизнес-Центр, 2002; Baran E. Dissent on the Margins: How Soviet Jehovah's Witnesses Defied Communism and Lived to Preach About It. Oxford University Press, 2014. Р. 59–66; История сталинского Гулага: конец 1920-х – первая половина 1950-х гг. Т. 5 : Спеереселенцы в СССР / под ред. Т. Царевской-Дякиной. М. : РОССПЭН, 2004; Пасат В. Трудные страницы истории Молдовы (1940–1950 гг.). М. : Терра, 1994. С. 557–716; Голько О. Сибирский маршрут. 3-е изд. М. : Библист, 2007; Бережко К. Масові релігійні репресії в Україні: операція «Північ». *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 162. С. 102–104.

¹⁹ Андерсівці – військовослужбовці «Армії Андерса», формування польських збройних сил, створеного на території СРСР в 1941 р. та складеного з польських військовополонених // ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 81. Т. 1–2.

²⁰ До 70-річчя операції «Північ» було присвячено кілька конференцій і круглих столів, а також створено сайт, на якому зібрано матеріали з історії депортації свідків Єгови. URL: <https://1951deport.org/>.

¹⁴ Baran E. Dissent on the Margins: How Soviet Jehovah's Witnesses Defied Communism and Lived to Preach About It. Oxford University Press, 2014. Р. 53.

¹⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 1. Спр. 1102. Арк. 196, 219. Оригінал щоденника Веретельник зберігається в ГДА СБУ. Ф. 6-ФП. Спр. 69526. Речдоки. Т. 3.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 705. Арк. 83.

організувало серію групових слідчих справ. Протягом 1947–1953 рр. було заарештовано приблизно 2 000 віруючих, конфісковано тисячі одиниць журналів, книг, листівок, понад 300 тисяч рублів та інші цінності, розкрито кілька підпільних типографій, що належали Свідкам Єгови. Тричі краєве бюро було заарештовано в повному складі²¹.

Репресії майже знищили організаційну структуру свідків Єгови в Україні, вселили у віруючих страх і паніку. Розрізнені громади й окремі віруючі були відірвані одне від одного, добре налагоджена комунікація між конгрегаціями була порушена. Влада, проте, знала, що не всі активні свідки Єгови були вислані, адже з невідомих причин останньої миті ціла Закарпатська область була вилучена зі списків на депортацію, незважаючи на те, що там проживало багато свідків Єгови.

Невдовзі після успішного завершення операції «Північ» спецслужби в західноукраїнських областях почали складати нові списки тих, хто залишився. У них була найбільш детальна інформація: у 1951 р. польські спецслужби заарештували польський комітет свідків Єгови, розташований у Лодзі (на той час радянські свідки Єгови входили до складу польського філіалу), конфіскували його архів, у якому були виявлені фінансові та місіонерські звіти з усього Радянського Союзу. Лодзінський архів разом із документами, конфіскованими під час масових арештів і обшуків в Україні, надали українським органам вичерпну картину з детальними даними про структуру свідків Єгови на території Радянського Союзу, з іменами слуг і кур'єрів, адресами явочних квартир, інформацією про теократичні курси, виготовлення друкованої продукції, пожертвуваннях тощо²².

Декілька місяців після квітневої депортації 1951 р. Управління Міністерства державної безпеки (далі – УМГБ) складало звіти з новими списками стрейф і груп на території Західної України під керівництвом єдиного залишеного на волі члена крайового бюро Миколи Циби. У суворих умовах, глибоко в підпіллі, М. Циба та його найближчі помічники намагалися відновити розірвані зв'язки між конгрегаціями, зібрати разом віруючих і громади, розсіяні тепер по всьому Радянському Союзу, а головне – відновити зв'язок із закордонними представництвами.

Більшість слуг і надзирателів до того часу були або арештовані, або вислані в Сибір, і М. Циба не знав, кому можна довіряти з тих, хто залишився. Свідок Єгови, завербований як агент, описує ці події так: «Циба увійшов у бюро в той час, коли вже двічі

крайове бюро було ліквідовано, а його слуги арештовані». Цей контекст підкреслює непросту ситуацію, у якій опинився М. Циба, прагнучи зберегти організацію в умовах жорстоких репресій і постійного тиску з боку влади. Він же нікого не знав, тільки слуг стрейф і піонерів. Зараз же їх немає. Що ж йому треба зробити? Йому треба провести по всьому фронту перегруповування єговістської організації. У цьому ділі йому будуть великі труднощі. Чому? Тому що він уже не має знайомих свідків, авторитетних осіб і поготів. А з ким же йому зв'язатися? Як він нікого не знає, так і вони його.

М. Циба зробив неправильний вибір, серед його довірених осіб виявилися агенти, що допомогли органам держбезпеки виявити його місцеперебування й арештувати його в серпні 1952 р. Разом із його арештом останній зв'язок радянських свідків Єгови з Товариством за кордоном був перерваний. Майже всі слуги стрейф і груп, а також більшість старійшин низових громад (кілок), проповідників (голосіїв і піонерів) були вислані або арештовані. Віруючі залишилися без керівництва, без літератури і без комунікації один з одним – діяльність організації була тимчасово паралізована. Ідеальний момент для початку агентурних «ігор».

Однак усунути «ворога» не було першочерговою метою. У пізньосталінський період, з початком холодної війни, методи великого терору поступаються місцем новим, більш витонченим технологіям державного контролю. «Садити не можна, потрібно виховувати» – звучить рефреном у секретній документації спецслужб. Проте часи хрущовських масштабних антирелігійних кампаній ще не прийшли. У 1951 р. під перевихованням релігійного інакомислення малося на увазі зовсім інше: тотальний і негласний контроль, а також керівництво. Так, МГБ спробував очолити свідків Єгови на території Радянського Союзу.

МГБ – столична організація свідків Єгови

У той час, коли місцева влада була зайнята організацією поставок сотень вагонів для депортації понад 2 000 сімей свідків Єгови в західних областях України, Київський 6 відділ 4-го управління МГБ заводить зовсім секретну літературну справу під назвою ««ЛКБ» (Легендоване краєве бюро) єговістів». Ідея була амбітною: організувати фальшиве краєве бюро, яке встановить контроль над усіма 10 стрейфами в Україні, відомими спецслужбам. Усі слуги стрейф і груп повинні бути або завербовані, або замінені на агентів. Комунікація між конгрегаціями також мала бути під контролем агентів та інформаторів (тобто всі кур'єри та роз'їзні проповідники – голосителі та піонери – мають бути завербовані).

«Поступове розкладання єговістського підпілля» – так визначено основне завдання операції. Однак комплекс запланованих заходів свідчив про

²¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2434. Д. 94. Дивись також: Бережко К. Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945–1951 рр.). З *архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2011. № 2. С. 255–265; Іваненко С. Свідетели Иеговы – традиционная для России религиозная организация. М.: Арт-Бизнес-Центр, 2002. С. 130–36.

²² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2431. Арк. 253.

те, що ліквідація підпільної релігійної організації не була основною метою. Ще більш амбітний план описувався в кількох зовсім секретних донесеннях: упровадити агентуру в керівні посади підпільної організації, перехопити канали зв'язку із закордонними представництвами, спочатку в Польщі, Румунії, Чехословаччині, потім у Західній Європі, урешті-решт, з головним офісом у Брукліні, увести своїх секретних агентів у всі філії організації²³. Отже, радянські спецслужби планували використовувати Товариство Вартової башти як канал зовнішньої контррозвідки.

Парадокс полягав у тому, що для успішного здійснення спецоперації (тобто для цілкового контролю над структурою та внутрішньою комунікацією організації) необхідні були не розрізнені осередки віруючих, паралізовані страхом і невизначеністю, а консолідована мережа добре структурованих конгрегацій, оснащених усім необхідним інвентарем і друкованою продукцією та налагодженими зв'язками одне з одним. Для здійснення контролю та перехоплення каналів комунікації із закордонними представництвами та головним офісом організації МГБ були необхідні канали комунікації, що чітко функціонують, з кур'єрами, явочними квартирами, кодовою системою конспірації та підпільними типографіями. Таємна поліція досить чітко засвоїла основний принцип владних відносин усередині свідків Єгови: релігійним авторитетом володіє той, хто приносить літературу Вартової башти, яку віруючі вивчали на щотижневих біблійних зборах і поширювали серед населення.

План ЛКБ також був спрямований на відокремлення радянських свідків Єгови від їхніх закордонних представництв і на вплив на політику релігійних громад і організацій із метою розвитку радянського патріотизму. Мета полягала не у знищенні, а радше в одомашненні радикальних вірян, щоб перетворити їх на вірних і слухняних громадян. Через кілька років, коли значна частина релігійного підпілля свідків Єгови була під контролем МГБ, органи почали інструктувати своїх агентів щодо підготовки нових проповідей для зборів, у яких поступово впроваджувалась ідея громадянського патріотизму та вірності соціалістичному ладу. У так званому «плані чекістських заходів проти підривної діяльності сектантського Єговістського підпілля» за 1953 р. як взірцевий приклад згадується громада в Закарпатті. Громада із 80 вірян була інтегрована в радянське життя: віруючі «визнали службу в армії й участь у суспільному і політичному житті країни». Громаду очолював старший, який у документах КГБ проходив під кодовим ім'ям агент Русин²⁴.

У результаті секретної операції МГБ організація свідків Єгови в Радянському Союзі фактично повинна була опинитися під контролем радянських спецслужб. План ЛКБ формулював це так: ««столична організація Єгови» відтепер буде розташована за адресою: місто Київ, вулиця Володимирська, будинок 33». Саме за цією адресою розташовувалось управління Служби безпеки по Українській РСР, і дотепер у будівлі розташована СБУ.

Маючи детальні знання про ієрархічну структуру організації свідків Єгови, адміністративний порядок і практику складання детальних рапортів так званої «польової служби» (ведення звітів про проведені години біблійних курсів, проповідей, кількість розповсюдженої літератури, організацію хрещень тощо), радянські спецслужби створили аналогічну модель із розподілом груп і стрейф, перерозподілом коштів, місійними касами, бухгалтерією, місійними та фінансовими звітами, за єдиним винятком – усі ці рухи коштів і звітів завершували свій шлях у стінах «столичної організації Єгови» у Києві, за адресою: вулиця Володимирська, 33²⁵. Столична організація повинна була отримати детальну карту територіальних об'єднань свідків Єгови, на якій мали бути визначені межі кожного округу, вказані імена слуг, аж до списку імен рядових свідків і «симпатиків». Отже, уся інформація, усі фінансові кошти та матеріали мали передаватися «наверх», тобто до самих спецслужб. Проте «столична організація» ставала відповідальною (навіть більше, гарантувала) за те, що всі конгрегації будуть забезпечені Біблією та всією необхідною друкованою продукцією, а також грамофонами, пластинками із записами проповідей, друкарськими машинками і навіть велосипедами.

«Краевое бюро должно содержаться за счет [місійної каси] «Доброй надежды», средства которого будут находиться в кредитах столичной организации. Бумага и все материалы, необходимые для печати «Башни стражи» или бюллетеня, должны получаться из столичной организации <...>»²⁶. Як би це парадоксально не звучало, але секретний план намагався зробити організацію свідків Єгови придатком до радянських спецслужб.

«Заагентування» підпілля

Під час перебування у в'язниці МГБ в очікуванні вироку суду (за яким він отримає 25 років таборів і більше ніколи не повернеться в Україну) Микола Циба, останній член крайового бюро в Україні, нібито зміг таємно переправити на волю листа. У цьому листі він призначав Олександра Мамчука новим членом крайового бюро свідків Єгови. Як виявилось, лист був фальсифікацією спецслужб, а О. Мамчук з'являється в документах МГБ під

²³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2431. Арк. 38–58. Спр. 2432. Арк. 134–135.

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2434. Арк. 103–104.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2431. Арк. 13.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2431. Арк. 16.

кодовим ім'ям агент Кирпиченко. У 1940-ті рр. О. Мамчук був слугою стрефи у Волинській області та працював із Миколою Цибою. Проте після масових арештів 1947–1951 рр. і депортації 1951 р. О. Мамчук відійшов від активної участі в організації та виїхав у Східну Україну, де легалізувався, отримав документи та влаштувався на роботу. Це зробило його вразливим для вербування. Ми не знаємо як діяли органи під час його вербування, чи був це шантаж, чи тиск, але він підписав згоду на співпрацю. Спецслужби переводять його та його дружину назад до Львова, де вони раніше служили, знімають йому квартиру, видають йому купу журналів «Вартова башта» і доручають створити громаду та почати щотижневі збори. Навіть О. Мамчук не знав, що лист, який він отримав від М. Циби з тюрми, був фальшивкою²⁷. Незважаючи на те, що він підписав згоду на співпрацю і в наступні 4 роки працював секретним співробітником, він усе ж щиро вірив, що його призначення керівником крайового бюро в Україні було справді погоджено Товариством Вартової башти.

Другим членом легендарного крайового бюро став Василь Крижановський, під кодовим ім'ям агент Гуйва. Він був єдиним у складі легендарного крайового бюро, хто раніше не був свідком Єгови. В. Крижановський був п'ятидесятником, який отримав строк в таборах, де і був завербований. Спецслужби завербували В. Крижановського, щоб він міг контролювати інших членів легендарного крайового бюро. Обидва агенти – Кирпиченко і Гуйва – у визначений момент почали працювати разом і розкрилися один перед одним. Пізніше вони стали проходити під кодовим ім'ям Двойка. У їхнє завдання входила реорганізація підпільної мережі округів, відділів і ділянок свідків Єгови, а також комунікації між ними. Для забезпечення конспірації обидва агенти були переведені на нелегальне становище: вони виписалися з місця проживання та звільнилися з роботи. Відтоді спецслужби почали їх цілком фінансувати, платити їм щомісячний оклад (1 500 рублів на місяць). МГБ також організувало підпільну друкарню в Тернопільській області (на базі обладнання, конфіскованого у свідків Єгови) і виділило суму в розмірі 5 000 рублів для закупівлі паперу та чорнил²⁸.

Поступово МГБ вербувало нових агентів у свою мережу, просувало своїх секретних співробітників на керівні посади, тим самим розширювало свій контроль над організацією свідків Єгови. До 1953 р. легендарне крайове бюро вже контролювало понад 700 вірян в округах Тернопільської, Львівської, Станіславської та Волинської областей. Додатково п'ять округів (приблизно 1 100 віруючих) в інших областях

Західної України перебували під контролем агентів МГБ, які не були сексотами спецоперації ЛКБ²⁹.

На піку успіху операції, у 1953 р., МГБ надрукувало схему міжнародного Товариства Вартової башти, на якій вказані керівний комітет у Брукліні, західноєвропейський і східноєвропейський філіали, а також усі стрефи та групи свідків Єгови, розташовані в Радянському Союзі. Пунктирними червоними лініями позначені об'єднання, що перебували під контролем агентів МГБ. Інша схема ілюструє зв'язки всередині легендарного крайового бюро: об'єднання та конгрегації, що перебувають під контролем агента Владко (третього члена крайового бюро, про якого йдеться нижче)³⁰.

Відповідно до секретного плану, затвердженого на початку операції в 1951 р., легендарне крайове бюро повинно було взяти під контроль усі територіальні об'єднання свідків Єгови в Радянському Союзі, забезпечити канали зв'язку із закордонними філіалами та керівним центром у США для оперативного використання.

Ці схеми, однак, не відображали існування альтернативного керівного комітету свідків Єгови, створеного в Західній Україні Богданом Терлецьким. Б. Терлецький був поза впливом МГБ: після арешту Миколи Циби в 1952 р. і до свого арешту в 1955 р. він практично одноосібно боровся проти спроб «заагентування» організації свідків Єгови, намагаючись дискредитувати опозиційне крайове бюро, створене спецслужбами. Протягом трьох років Б. Терлецький перебував у глибокій конспірації: багато місяців він провів фактично в підземеллі, не виходячи на вулицю та не бачачи сонячного світла; їжу йому спускали через вентиляційний отвір, так само, як і виносили відходи. Іноді він проводив літо в наметі в лісі або в землянці, ховаючись від влади. Усі свої зусилля він спрямовував на переклад і друк релігійної літератури, якої, в умовах відсутності зв'язку із центром, не вистачало віруючим. Влада, у свою чергу, оголосила Б. Терлецького у всесоюзний розшук і доклала чимало зусиль для його затримання.

Після свого арешту Б. Терлецький не витримав тиску і несподівано відрікся від віри (можливо, через те, що на момент арешту він був тяжкохворий і виснажений). У наступні роки Б. Терлецький виступав свідком обвинувачення на процесах проти свідків Єгови та публікував антирелігійні статті³¹. Тим часом обидва крайові бюро працювали паралельно, кожне з них публікувало журнали та листівки, у яких звинувачували своїх конкурентів у співпраці із владою. Простим віруючим, які

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2435. Арк. 251.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2432. Арк. 355.

³¹ Після арешту Терлецького відбулося його несподіване зречення від віри (імовірно, через те, що на момент арешту він був важкохворий і виснажений). У наступні роки Терлецький виступав свідком обвинувачення на процесах проти свідків Єгови та публікував антирелігійні статті // ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 42795.

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2431. Арк. 282. Спр. 2432. Арк. 91. Спр. 2414. Арк. 366–367. Ф. 6-фп. Спр. 69256. Т. 5. Арк. 281.

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2432. Арк. 289. Спр. 2417. Арк. 31.

отримували літературу від обох комітетів, доводилося робити вибір, кому довіряти.

Легендоване крайове бюро проіснувало 4 роки. Після адміністративних реформ із централізації радянських органів безпеки в 1954 р. всі ініціативи на місцях повинні були проходити через процедуру схвалення Москвою. Із причин, про які йтиметься далі, спецоперація ЛКБ не була затверджена і незабаром була призупинена.

Спецслужби як релігійний ресурс

Виготовлення літератури Вартової башти було основним козирем у спецоперації ЛКБ. Література Товариства Вартової башти, зокрема щомісячний журнал з однойменною назвою, була і залишається основною «духовною їжею» свідків Єгови – тим, що об'єднувало кожну конгрегацію і кожного віруючого на землі з Товариством та його керівним центром. Радянські спецслужби чітко усвідомлювали важливість журналу «Вартова башта» (який поступався за значенням лише Біблії) для кожного свідка Єгови. Керівний центр Товариства Вартової башти мав виняткові авторські права на всі випуски журналу. Журнал видавали у США, потім він постачався на територію Радянського Союзу, де віруючі перекладали його російською й українською мовами та друкували в підпільних друкарнях³². «Вартова башта» була своєрідним символічним і матеріальним капіталом, асоціювалась із владою й авторитетом. Той, хто постачав журнал конгрегаціям, був пов'язаний із керівним центром Товариства, отже, був справжнім його посланцем. В обмін на журнали конгрегації передавали місіонерські та фінансові звіти, які потім відправлялися далі по ієрархічній структурі організації.

Щоб зміцнити авторитет агентів серед віруючих, а також щоб легендоване крайове бюро могло існувати незалежно від керівного центру у США, радянські спецслужби вирішили почати друкувати «Вартову башту» власними силами. У серпні 1951 р. були надруковані перші 50 копій журналу в типографії, організованій 5-м відділом УМГБ Тернопільської області. Оригінал випуску «Вартової башти» був перехоплений під час пересилки поштою з України в Сибір. Незабаром було виготовлено ще 400 копій журналу³³. Однак цього було не досить, оскільки спецслужби друкували вже застарілі номери журналів. Віруючі ж очікували «свіжий хліб» від «мами»³⁴. У кожному своєму донесенні агенти вимагали нових видань «Вартової башти», оскільки спецоперація була на межі провалу: прості віруючі починали підозрювати, що комунікацій

із Товариством немає, отже, призначення нових членів крайового бюро (без погодження з керівним центром) недійсні. Спецслужби шукали будь-які можливі канали за кордоном. Справа доходила до абсурду: в одному звіті йшлося про необхідність перехопити нові номери журналу «Вартова башта», що видаються Всесвітнім центром Товариства Вартової башти у Брукліні, щоб радянські спецслужби отримали літературу першими і далі могли її поширювати³⁵.

Тим часом, в умовах відсутності свіжих номерів журналу, органи вирішують виготовити релігійну літературу самостійно. Упродовж 1952–1953 рр. УМГБ друкує кілька номерів новинних бюлетенів свідків Єгови «Інформатор» (приблизно 300 копій), авторами яких стали вже відомі нам агенти Крестинський, Кирпиченко та Гуйва. Незважаючи на те, що бюлетені були підробленими, органи не ризикували вносити зміни в їхній релігійний зміст. Так, у брошурах закликали до посилення «теократичного служіння», до консолідації громад і відновлення зв'язків між членами організації. Підробки, видані МГБ, закликали до зміцнення віри та єднання з «матір'ю» (Усесвітнім центром Товариства)³⁶.

У 1953 р. агент Крестинський підготував чернетку номера журналу «Вартова башта» під назвою «Блудниця Раав»³⁷. Однак усі надії на успіх спецоперації були знищені Москвою, яка заборонила проєкт публікації випуску журналу (авторства Крестинського) від імені легендованого краєвого бюро. У своїй відповіді заступник міністра внутрішніх справ СРСР К. Луньов писав, що проєкт по суті спрямований «на активізацію реакційної діяльності єговістів», і вимагав виключити з тексту місця, де йдеться про Армагеддон, втечу з північної країни та встановлення Божого Царства. Численні звернення Києва до міністра МВС С. Круглова стосовно того, що зміна змісту випусків журналу сприятиме провалу спецоперації, не принесли результату³⁸.

Агентам спецоперації більше не було чого нести віруючим, авторитет ЛКБ почав падати, оскільки віруючі почали підозрювати, що краєве бюро діє без погодження з Усесвітнім центром, отже, не є легітимним. Один за одним агенти були розкриті (подальша їхня доля невідома). Разом із реформою органів безпеки в 1954 р., що привела до укрупнення та централізації апарату, а також значного скорочення штату, спецоперація ЛКБ була припинена, а справа закрита. Операція існувала чотири роки, за цей час ЛКБ надрукувало тисячі копій журналів та інформаційних бюлетенів. Спецслужби намагалися

³² Vagamenko T. Bunker Printing Press. *Hidden Galleries: Material Religion in the Secret Police Archives in Central and Eastern Europe* / ed. J. Kapáló, T. Vagamenko. Lit Verlag, 2020. P. 19.

³³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2019. Арк. 52. Спр. 2433. Арк. 178.

³⁴ У переписці та переговорах свідки Єгови часто використовували кодові назви: так, наприклад, «свіжий хліб» або «білий хліб» означали журнал «Вартова башта»; «мама» – Товариство Вартової башти.

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2432. Арк. 382–384.

³⁶ Там само. Арк. 74–81 об. 312–313.

³⁷ Там само. Арк. 144–153 об.

³⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2434. Арк. 168. Спр. 2435. Арк. 122, 127.

вести облік розповсюдження власної літератури, складали списки адрес і людей, які отримали копії³⁹. З усвідомленням усього ризику операції – радянські спецслужби самі виробляли нелегальну релігійну літературу та розповсюджували її серед віруючих! – усі підроблені копії були помічені. Помилка на першій сторінці, пропущене слово, написане від руки на шостій сторінці, поліграфічний брак на одинадцятій сторінці ставали невидимою межею, що відділяла підроблені копії від їх автентичних оригіналів. Фактично, ці невидимі штрихи ставали тією символічною межею, що відділяла релігійні громади від політичного центру. Журнали та бюлетені швидко розліталися серед віруючих з одним лише наслідком – вони просили принести ще. Фальшива література, виготовлена МГБ, використовувалася в цілком автентичному релігійному контексті біблійних курсів і щотижневих зборів. Межі між фальшивим і автентичним ставали незначними.

Висновки

З початком холодної війни радянські служби безпеки починають розробляти нові методи та стратегії роботи з релігійними організаціями, усвідомлюючи, серед іншого, і їхню «оперативну цінність» у міжнародних відносинах і зовнішній розвідці. Нещодавно розсекречена операція «Легендоване крайове бюро єговістів», аналізу якій присвячена ця стаття, дозволяє нам побачити механізми цього переходу, коли оперативники розробляли нові форми роботи з агентурною мережею та віруючими. Незважаючи на те, що операція ЛКБ не досягла своїх амбітних цілей – перехопити канали зв'язку із закордонними представництвами свідків Єгови та використовувати Всесвітній центр Вартової башти в контррозвідці, вона стала важливою віхою в історії державного контролю над релігійним інакомисленням у СРСР.

Справа ЛКБ є важливим історичним джерелом також тому, що ця спецоперація була першою із серії спроб «заагентурювання» релігійної організації та створення легендованого керівного органу свідків Єгови. Незабаром після закриття справи (можливо, уже в середині або наприкінці 1950-х рр., точна дата невідома) органи завели централізовану агентурну справу з роботи зі свідками Єгови та вербування їхнього керівництва з тією ж метою – перехоплення каналів зв'язку свідків Єгови з їхніми закордонними центрами. Однак матеріали цієї справи не збереглися, дослідникам доступні лише уривчасті відомості та згадки про агентурну справу в річних

звітах⁴⁰. Так, наприклад, у пізніших документах КГБ згадується агент Коханський, який був уведений у комітет країни свідків Єгови. Як стверджують рапорти спецслужб, Коханський (його справжнє ім'я невідоме) зміг установити зв'язок із закордонними представництвами та зустрічався навіть із президентом Товариства Вартової башти Натаном Норром у США. КГБ також нібито отримав можливість перехоплення директивних документів, що виходили із Брукліна, після встановлення каналу зв'язку з Усесвітнім центром провів туди своїх агентів впливу. Органи також приписували собі заслуги в тому, що в 1964 р. центр Товариства Вартової башти запропонував більш лояльну політику щодо радянської держави, стверджували, що саме вони спровокували болісний розкол усередині організації свідків Єгови, унаслідок чого було створено два комітети країни (в Україні та Сибіру)⁴¹. У звітах до кінця 1970-х рр. згадувалося, що комітет країни свідків Єгови перебував під контролем агентів. Наприклад, у доповідній записці за 1957 р. стверджується, що в керівництво свідків Єгови, яке очолював Павло Зятек, були впроваджені агенти, метою яких було вплинути на П. Зятека і схилити його до перегляду питання про участь вірян у державних виборах і членстві у профспілках. У записці також стверджується, що агенти запропонували провести укрупнення структури організації й усунути жінок від активної діяльності та керівних посад у підпільній організації⁴². Так це було насправді чи ні, стали агенти, проведені в керівництво організації, причиною наступного розколу (у 1960-х рр.) чи ні, невідомо – можливість верифікації даних архівних джерел обмежена. Що важливо, аналізовані документи розкривають стратегії та тактики спецслужб, а також виявляють внутрішні суперечності радянської релігійної політики, які намітилися в пізньосталінський період. Робота з нелегальними релігійними організаціями, особливо тими, що мають організаційні зв'язки зі своїми закордонними центрами, була спрямована не на знищення ідеологічного противника, а на встановлення цілковитого контролю над ним і використання його у своїх агентурних іграх.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 15–16.

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 949. Арк. 341–345. Детальніше про зміну політики та пов'язані із цим конфлікти в організації свідків Єгови див.: Горбатов А. КГБ и религиозные организации. Вопросы истории. 2008. № 6. С. 44 ; Иваненко С. Свидетели Иеговы – традиционная для России религиозная организация. М.: Арт-Бизнес-Центр, 2002. С. 122–123.

⁴² ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 185–88.

³⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2431. Арк. 291.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Baran E. Dissent on the Margins: How Soviet Jehovah's Witnesses Defied Communism and Lived to Preach About It. Oxford University Press, 2014.
- Bociurkiw B. Ukrainian Churches under Soviet Rule : Two Case Studies. Cambridge, Mass. : Harvard University press, 1985. P. 89–90.
- Catherine W. Communities of the Converted: Ukrainians and Global Evangelism. New York : Cornell University Press, 2007.
- Christopher A., Mitrokhin V. The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB. New York : Basic Books, 1999.
- Chryssides G.D. Jehovah's Witnesses: Continuity and Change. New York : Routledge, 2016.
- Knox Z. Jehovah's Witnesses and the Secular World: From the 1870s to the Present. London : Palgrave Macmillan, 2018.
- Lewis A. The secret lives and files of Stasi collaborators: Reading the files for identity and habitus. *Secret Police Files from the Eastern Bloc: Between Surveillance and Life Writing* / Ed. by V. Glajar et al. Camden House, 2016.
- Paert I. Preparing God's Harvest: Maksim Zaleskii, Millenarianism, and the Wanderers in Soviet Russia. *The Russian Review*. 2005. № 64. P. 44–61.
- Trigub O. Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in A Protestant Environment (1945–1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41 (4). URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/7>.
- Vagramenko T. Bunker Printing Press. *Hidden Galleries: Material Religion in the Secret Police Archives in Central and Eastern Europe* / ed. J. Kapáló, T. Vagramenko. Lit Verlag, 2020.
- Vagramenko T. Visualizing Invisible Dissent: Red-Dragonists, Conspiracy and the Soviet Security Police. The Religious Underground and the Secret Police in Communist and Post-communist Central and Eastern Europe / Ed. by J. Kapáló, K. Povedák. Routledge, 2021. P. 60–82.
- Weiner A., Rahi-Tamm A. Getting to Know You: The Soviet Surveillance System, 1939–57. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2012 № 13/1.
- Белякова Н. О попытке создания организационной структуры у старообрядцев-беспоповцев Прибалтики в 1940-е гг. *Латвийские староверы: исторический опыт сохранения идентичности* : сборник статей. Рига, 2014. С. 247–262.
- Бережко К. Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945–1951 pp.). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2011. № 2. С. 255–265.
- Бережко К. Масові релігійні репресії в Україні: операція «Північ». *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 162. С. 102–104.
- Веденеев Д. Атеисты в мундирах: советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. М. : ООО «ТД Алгоритм», 2016.
- Галузекий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ).
- Голько О. Загартовані в Сибіру. Добірка розповідей та архівних документів, зібраних вченим-архівістом, живим свідком багатьох описаних подій. 2 вид. Львів : Піраміда, 2014. С. 170–194.
- Голько О. Сибирский маршрут. 3 изд. М. : Библист, 2007.
- Горбатов А. КГБ и религиозные организации. *Вопросы истории*. 2008. № 6. С. 128–132.
- Иваненко С. О людях, никогда не расстающихся с Библией. М. : Арт-Бизнес-Центр, 1999.
- Иваненко С. Свидетели Иеговы – традиционная для России религиозная организация. М. : Арт-Бизнес-Центр, 2002. С. 130–36.
- История сталинского Гулага: конец 1920-х – первая половина 1950-х гг. Т. 5 : Спепереселенцы в СССР / под ред. Т. Царевской-Дякиной. М. : РОССПЭН, 2000.
- Коротаєв О. П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ-МДБ за часів пізнього сталінізму (1944– 1953). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2020. № 33. 55–65.
- Маслова И. «Ватиканское направление»: из истории секретных операций КГБ. *Религия и право* : информационно-аналитический журнал. 2005. № 2. С. 11–14.
- Одинцов М. Совет министров СССР постановляет: «Выселить навечно!». М. : Арт-Бизнес-Центр, 2002.
- Пасат В. Трудные страницы истории Молдовы (1940–1950 гг.) М. : Терра, 1994. С. 557–716.
- Савин А. «Многие даже не допускали мысли, что сектант может быть честным человеком»: «Брежневский поворот» в антирелигиозной политике и российский протестантизм (1964–1966). *Вестник Тверского государственного университета. Серия «История»*. 2016. № 4. С. 59–75.
- Савин А. Сотрудничество с тайной полицией как специфическая форма политической адаптации верующих в советском государстве (1920–1940-е гг.). *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. 2014. № 3/3. С. 39–40.
- Савинский С. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии. Санкт-Петербург, 2001. Т. 2 : 1917–1967.
- Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. М. : Олма-Пресс, 2002.
- Смыкалин А. Идеологический контроль и Пятое управление КГБ СССР в 1967–1989 гг. *Вопросы истории*. 2011. № 8. С. 30–40.

REFERENCES

- Baran, E. *Dissent on the Margins: How Soviet Jehovah's Witnesses Defied Communism and Lived to Preach About It*. Oxford University Press, 2014.
- Beliakova, N. The Attempt to Create an Organizational Structure among the Priestless Old Believers in the Baltic region in the 1940s. *Old Believers of Latvia: historical experience of preserving identity*. Collection of articles. Riga, 2014. S. 247–262.
- Berezhko, K. *Mass Religious Repressions in Ukraine: The Operation "North"*. Culture of the People of the Black Sea Region. 2009. № 162. P. 102–104.
- Berezhko, K. Persecution of Jehovah's Witnesses in the post-war period (1945–1951). From the archives of the VUCHK, GPU, NKVD, KGB. 2011. № 2. P. 255–265.
- Bociurkiw, B. *Ukrainian Churches under Soviet Rule: Two Case Studies*. Cambridge, Mass.: Harvard University press, 1985. P. 89–90.
- Christopher, A., Mitrokhin, V. *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*. New York: Basic Books, 1999.
- Chrysides, G.D. *Jehovah's Witnesses: Continuity and Change*. New York: Routledge, 2016.
- Gol'ko, O. *Hardened in Siberia: A Collection of Stories and Archival Documents Collected by a Scholar-Archivist, a Living Witness to Many of the Events Described*. The second edition. Lviv: Pyramid, 2014. P. 170–194.
- Gol'ko, O. *Siberian Route*, 3rd edition. M.: Biblist, 2007.
- Gorbatov, A. KGB and Religious Organizations. *Questions of History*. 2008. № 6. P. 128–132.
- Ivanenko, S. *About People who Never Part with the Bible*. M.: Art Business Center, 1999.
- Ivanenko, S. *Jehovah's Witnesses are the Traditional Russian Religious Organization*. M.: Art Business Center, 2002. P. 130–36.
- Knox, Z. *Jehovah's Witnesses and the Secular World: From the 1870s to the Present*. London: Palgrave Macmillan, 2018.
- Korotaev, O. *Pentecostal Religious Unions of Ukraine as an Object of Operational Development of the Bodies of the NKGB – MDB during the late Stalinism (1944–1953)*. Scientific notes of Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University. Series "History". 2020. № 33. 55–65.
- Lewis, A. *The Secret Lives and Files of Stasi Collaborators: Reading the Files for Identity and Habitus*. *Secret Police Files from the Eastern Bloc: Between Surveillance and Life Writing* / Ed. by V. Glajar, A. Lewis, C.L. Petrescu, Camden House, 2016.
- Maslova, I. The "Vatican Direction": The History of Secret Operations of the KGB. *Religion and Law: Information and Analytical Journal*. 2005. № 2. P. 11–14.
- Odintsov, M. *The Council of Ministers of the SSS decrees: "Exile forever!"*. M.: Art Business Center, 2002.
- Paert, I. *Preparing God's Harvest: Maksim Zaleskii, Millenarianism, and the Wanderers in Soviet Russia*. *The Russian Review*. 2005. № 64. P. 44–61.
- Pasat, V. *Difficult Pages in the History of Moldova (1940–1950)* M.: Terra. 1994. P. 557–716.
- Sannikov, G. *The Great Hunt. The Destruction of the Armed Underground in Western Ukraine*. M.: Olma Press, 2002.
- Savin, A. "Many Did Not Even Consider the Possibility that a Sectarian Could Be an Honest Person": The "Brezhnev Turn" in Anti-Religious Policy and Russian Protestantism (1964–1966). *Vestnyk TvGU*. "History" series. 2016. № 4. P. 59–75.
- Savinsky, S. *History of Evangelical Christian Baptists of Ukraine, Russia, and Belarus*. St. Petersburg, 2001. Volume 2. 1917–1967.
- Savin, A. *Cooperation with the Secret Police as a Specific Form of Political Adaptation of Believers in the Soviet State (1920–1940s)*. *Herald of Omsk University: Series "Historical Sciences"*, 2014. № 3/3. P. 39–40.
- Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine (GDA SBU).
- Smykalin, A. *Ideological Control and the Fifth Directorate of the KGB USSR in 1967–1989*. *Questions of History*. 2011. № 8. P. 30–40.
- The History of Stalin's Gulag: The End of the 1920s – First Half of the 1950s*. Vol. 5. *Special Settlers in the USSR*. Ed. T. Tsarevskaya-Diakina. M.: ROSSPEN, 2000.
- Trigub, O. *Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in a Protestant Environment (1945–1953)*. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41 (4). <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/7>
- Vagramenko, T. *Bunker Printing Press. Hidden Galleries: Material Religion in the Secret Police Archives in Central and Eastern Europe* / ed. J. Kapáló, T. Vagramenko. Lit Verlag, 2020.
- Vagramenko, T. *Visualizing Invisible Dissent: Red-Dragonists, Conspiracy and the Soviet Security Police. The Religious Underground and the Secret Police in Communist and Post-communist Central and Eastern Europe* / Ed. by J. Kapáló, K. Povedák. Routledge, 2021. P. 60–82.
- Vedeneev, D. *Atheists in Uniform: Soviet Special Services and the Religious Sphere of Ukraine*. M.: TD Algorithm LLC, 2016.
- Wanner, C. *Communities of the Converted: Ukrainians and Global Evangelism*. New York: Cornell University Press, 2007.
- Weiner, A., Rahi-Tamm, A. *Getting to Know You: The Soviet Surveillance System, 1939–57*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2012 № 13/1.